

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΚΕΡΚΥΡΑ, 1-3 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2006

Επιμέλεια έκδοσης:
Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ - ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΝΑΚΗ
ΑΘΗΝΑ 2009

© 2009 Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου
Ριζοσπαστών Βουλευτών 7, 49 100 Κέρκυρα

Φιλολογική επιμέλεια - διορθώσεις: Σωκράτης Πουλής

Στοιχειοθεσία - Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία: Εκδόσεις Κανάκη
Ζωοδόχου Πηγής 2-4, 106 78 Αθήνα
τηλ. 210 3914026, fax 210 3811902

ISBN 978-960-7260-40-6

Εικόνα εξωφύλλου: Προσωπογραφία του Ευγένιου Βούλγαρη
[ελαιογραφία του Διον. Βέγια, 1848 (;)
Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας]

«Τῆς ἐντελεχοῦς μελέτης τὸ μοχθηρὸν καὶ ἐπίπονον».
Ο μεταφραστής Ευγένιος Βούλγαρης

I. Εισαγωγή

Η εργογραφία του Ευγένιου Βούλγαρη είναι τεράστια. Τα δημοσιευμένα και αδημοσίευτα έργα του αποτελούν ένα απάνδισμα της φιλοσοφικής, επιστημονικής, θεολογικής και πολιτικής σκέψης της εποχής του. Ένα σημαντικό τμήμα αυτού του corpus αποτελείται από —περισσότερο ή λιγότερο πιστές— μεταφράσεις έργων της ευρωπαϊκής γραμματείας. Η ιστοριογραφία αντιλαμβάνεται αυτή τη διάσταση της πνευματικής του παραγωγής ως τεκμήριο της σχέσης της νεοελληνικής σκέψης με τα ποικίλα ρεύματα του Διαφωτισμού. Αποδίδει, μάλιστα, το συγκεκριμένο μεταφραστικό εγχείρημα στην πρόθεση του Βούλγαρη —όπως και άλλων συγχρόνων του στοχαστών— να φωτίσει το Γένος με τις νέες απελευθερωτικές ιδέες που ζυμώθηκαν στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Χωρίς να αντιστρατεύεται αυτή την αντίληψη, η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να παρουσιάσει και μία άλλη διάσταση της μεταφραστικής δραστηριότητας του Βούλγαρη. Εξετάζοντας τι μεταφράζει και πότε, καθώς και πώς συγκεκριμένα χρησιμοποιεί τις μεταφράσεις του θα προσπαθήσουμε να τεκμηριώσουμε τη σχέση του μεταφραστικού έργου του Βούλγαρη με την κοινωνική στρατηγική του και με τη συμμετοχή του στα δίκτυα πατρωνίας του βαλκανικού και του ευρύτερου ευρωπαϊκού χώρου. Η διάσταση αυτή θα βοηθήσει πιθανώς να τοποθετηθούν σε ένα διαφορετικό ιστοριογραφικό πλαίσιο ορισμένες όψεις της πνευματικής δραστηριότητας του Κερκυραίου λογίου: από

τη μία πλευρά θα προσφέρει τη βάση για μια διαφορετική ανάγνωση των κινήτρων του, ενώ από την άλλη θα αναδείξει τη σχέση των μεταφραστικών επιλογών του με τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν στα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα όπου αναπτύσσει τη δραστηριότητά του.

Ο μεταφρασεολόγος Anthony Pym έχει ασχοληθεί συστηματικά με το ζήτημα της μεθοδολογίας στην ιστορία της μετάφρασης. Ξεκινώντας από τη σκέψη ότι η ιστορία της μετάφρασης πρέπει να κόψει τον ομφάλιο λώρο που τη συνδέει με τη συγκριτική λογοτεχνία και τις πολιτισμικές σπουδές, διατυπώνει τέσσερις γενικές μεθοδολογικές αρχές, οι οποίες, κατά τη γνώμη του, θα μετατοπίσουν τη συνολική προβληματική του κλάδου σε αυτό που ονομάζει διαπολιτισμικές σπουδές (intercultural studies). Βασικό στοιχείο της άποψής του είναι ότι η ιστορία της μετάφρασης πρέπει να ασχοληθεί κυρίως με τον άνθρωπο-μετάφραστή και να τον προσεγγίσει ως μέλος διαπολιτισμικών ομάδων. Οι αρχές που διατυπώνει ο Pym για τη μεθοδολογία της ιστορίας της μετάφρασης, θέτουν ένα πλαίσιο εργασίας για την ιστορική έρευνα.

Σύμφωνα με την πρώτη αρχή, η ιστορία της μετάφρασης πρέπει να εξηγεί για ποιο λόγο παρήχθησαν οι εκάστοτε μεταφράσεις σε ένα συγκεκριμένο χρόνο και τόπο, κοινωνικά καθορισμένους. Με άλλα λόγια η ιστορία της μετάφρασης πρέπει να ασχολείται με ζητήματα κοινωνικής αιτιότητας (social causation). Οι στενά εμπειρικές μέθοδοι, τις οποίες συναντάμε σε πολλές συστημικές περιγραφικές προσεγγίσεις, δεν είναι σε θέση να ερμηνεύσουν την κοινωνική αιτιότητα.

Η δεύτερη αρχή υποστηρίζει ότι το αντικείμενο της ιστορικής γνώσης δεν πρέπει να είναι το μετάφρασμα ή το περιεχόμενό του ή τα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά του. Βασικό αντικείμενο της ιστορικής γνώσης πρέπει να είναι ο άνθρωπος-μετάφραστής, διότι μόνο τα ανθρώπινα όντα διαθέτουν το είδος εκείνο της ευδύνης που αρμόζει στην κοινωνική αιτιότητα. Μόνο μέσω των μεταφραστών και του κοινωνικού τους περιγύρου (που απαρτίζεται από τους πάτρωνες, τους πελάτες και τους αναγνώστες) μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί παρήχθησαν οι συγκεκριμένες μεταφράσεις σε συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο και τόπο. Για να καταλάβουμε γιατί πραγματοποιήθηκαν οι

μεταφράσεις, πρέπει να δούμε τους ανθρώπους που συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα σε αυτή τη δραστηριότητα.

Η τρίτη αρχή προκύπτει από τη δεύτερη. Για να εστιάσει στους μεταφραστές, η ιστορία της μετάφρασης πρέπει να οργανώσει το υλικό της γύρω από τα κοινωνικά περιβάλλοντα, όπου έζησαν και εργάστηκαν οι μεταφραστές. Αν και υπάρχει η κοινή αντίληψη ότι τα περιβάλλοντα αυτά σχετίζονται με τον πολιτισμικό χώρο υποδοχής της μετάφρασης, ο Pym προτιμά να μην προσδίδει στον μεταφραστή μία μονοπολιτισμική ταυτότητα. Αντίθετα, ξεκινά με μια γενική υπόθεση εργασίας, που μιλά για τη διαπολιτισμικότητα του μεταφραστή, εντάσσοντάς τον στα σταυροδρόμια, στα σημεία όπου συναντώνται οι διάφορες πολιτισμικές παραδόσεις. Παραδέχεται, ωστόσο, την ανάγκη περαιτέρω έρευνας, η οποία θα προσδώσει στον όρο «διαπολιτισμικός» μία σαφέστερη σημασία.¹

Η παρούσα εργασία στηρίζεται σε αυτή την ιστοριογραφική άποψη, η οποία προσεγγίζει τον μεταφραστή ως ιστορικό υποκείμενο, δίνοντας έμφαση στην κοινωνική και πολιτισμική διάσταση του βίου του, και όχι απλώς στις πνευματικές του επιδόσεις. Οι δύο άξονες, στους οποίους θα κινηθεί η έρευνα —όψεις του ίδιου νομίσματος ουσιαστικά—, είναι τα ακροατήρια και τα κίνητρα. Η μελέτη των ακροατηρίων, στα οποία απευθύνεται το μεταφραστικό έργο του Βούλγαρη, θα μας βοηθήσει να αναδειξουμε όχι μόνο την προφανή σημασία που είχαν τα κείμενά του για την αναβίωση του ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού, αλλά και τον ρόλο που διαδραμάτισαν τα ποικίλα περιβάλλοντα, όπου ανέπτυξε τις δραστηριότητές του, στις πνευματικές του επιλογές. Ταυτόχρονα, η προσπάθεια διερεύνησης των κινήτρων που συνοψίζουν τις προσωπικές του φιλοδοξίες και τις κοινωνικές του

---

1. Η τέταρτη αρχή, η οποία δεν εμπίπτει άμεσα στην προβληματική της παρούσας εργασίας, αφορά τους λόγους, για τους οποίους θα ήθελε κάποιος να ασχοληθεί με την ιστορία της μετάφρασης. Σύμφωνα με τον Pym, το σημείο εκκίνησης είναι πάντοτε το παρόν. Παρά το γεγονός ότι αποφεύγουμε να προβάλλουμε τον εαυτό μας στο παρελθόν, το παρελθόν καλείται να απαντήσει ερωτήματα που συνδέονται με την τωρινή μας κατάσταση. Η προτεραιότητα του παρόντος δεν είναι απλά αναπόφευκτη, αλλά και επιθυμητή. A. Pym, *Method in Translation History*, St. Jerome Publishing, Μάντσεστερ 1998, σσ. ix-xi.

προσδοκίες, θα μας βοηθήσει να σχηματίσουμε εναργέστερη εικόνα για το είδος της κοινωνικής στρατηγικής που αναπτύσσουν οι λόγιοι της εποχής του, προκειμένου να εδραιώσουν την παρουσία τους στα δίκτυα πατρωνίας και στα κέντρα πολιτικής και πνευματικής εξουσίας. Εξυπακούεται, ασφαλώς, ότι η διερεύνηση των κινήτρων είναι μία καταστατικά ατελέσφορη διαδικασία.² Εδώ, όμως, δεν πρόκειται για τη φιλοδοξία της οριστικής αποκάλυψης των προθέσεων και των προσδοκιών ενός ανθρώπου που έζησε πριν από δύο και πλέον αιώνες, αλλά για την υιοθέτηση μιας ιστοριογραφικής θέσης, η οποία προσεγγίζει την ιστορική αφήγηση από τη σκοπιά του υποκειμένου και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη διερεύνηση της δυναμικής που συνδέει τον άνθρωπο-μεταφραστή με τις μεταβαλλόμενες ιστορικές συνθήκες της εποχής του.

II. Διαδρομές στον ελληνικό πνευματικό χώρο

Οι μεταφράσεις προς την ελληνική γλώσσα είναι φαινόμενο που αναπτύσσεται πολύ αργά στον ελληνικό χώρο. Μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα ο ελληνικός κόσμος δεν ήταν εξοικειωμένος με τις σύγχρονες ξένες γλώσσες, δεν ενδιαφερόταν για τις σύγχρονες λογοτεχνίες και, επομένως, δεν υπήρχαν μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων. Ο Ρακίνας (1639-1699), ο Μοντεσκιέ (1639-1699) ή ο Βολταίρος (1694-1778) ήταν εντελώς άγνωστοι σε όσους γνώριζαν μόνο τη μητρική τους γλώσσα.³ Ο Βούλγαρης είναι ο πρώτος που αντιλαμβάνεται τη σπουδαιότητα της μεταφραστικής δραστηριότητας για τον εμπλουτισμό της ελληνικής πνευματικής ζωής. Η εικοσαετία 1740-1760 είναι η

---

2. «The great challenge facing the storyteller and the historian alike is to get inside people's heads, to stand where they stood and see the world as they saw it, to make some informed estimate of their motives and intentions –and this is precisely where recorded and recordable history cannot reach. Even when all the recorded evidence has been mastered, the only way into the protagonists' head is through the imagination». «Postscript» στο δεατρικό έργο του M. Frayn, *Copenhagen*, Λονδίνο 1998, σ. 99.

3. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα ⁶1993, σσ. 136-137.

περίοδος που ο Βούλγαρης γίνεται γνωστός στον ελληνικό πνευματικό χώρο ως ο εμβριθέστερος διδάσκαλος των ανώτερων φιλοσοφικών και επιστημονικών μαθημάτων. Διατρέχει τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά κέντρα, από τα Γιάννενα και την Κοζάνη μέχρι τον Αθωνα και την Πατριαρχική Ακαδημία στην Πόλη, πάντοτε ως καινοτόμος εισηγητής νέων φιλοσοφικών ιδεών, πάντοτε ως επίμονος προπαγανδιστής ενός προσωπικού εκπαιδευτικού οράματος, το οποίο συχνά τον φέρνει σε σύγκρουση με τους εκπροσώπους της πνευματικής και της δρησκευτικής ηγεσίας της εποχής του.⁴ Αυτή η ταραγμένη θητεία στην εκπαίδευση συμπίπτει με την πρώτη μεταφραστική περίοδο του Βούλγαρη: οι μεταφράσεις είναι το μέσο για τη συγκρότηση του εκπαιδευτικού του προγράμματος, η βάση για την οργάνωση της διδασκαλίας του, αλλά και για τη σύνταξη των προσωπικών του έργων.

Είναι, όμως, και κάτι περισσότερο. Με τον Βούλγαρη εμφανίζεται στο προσκήνιο μία νέα γενιά λογίων. Οι λόγιοι αυτοί συγκροτούν μία κοινωνική κατηγορία, με χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν περισσότερο στη μορφή του διανοουμένου που συνδιαλέγεται με τα κέντρα εξουσίας ως φορέας ιδιαίτερων πνευματικών δεξιοτήτων, παρά σε εκείνη του απλού διδασκάλου-φορέα τετριμμένων γνώσεων.⁵ Σε αυτή την κατεύθυνση από τα πρώτα χρόνια του στην εκπαίδευση ο Βούλγαρης

---

4. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 94. Γ. Α. Στόγιογλου, *Ιστορία Επισκόπων Μακεδονίας. Θεόφιλος Παπαφίλης, επίσκοπος Καμπανίας (1749-1795)*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 25-33. Α. Αγγέλου, «Το χρονικό της Αθωνιάδας (δοκίμιο ιστορίας της σχολής με βάση ανέκδοτα κείμενα)» στο: Α. Αγγέλου (επιμ.), *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σσ. 111-132. Συλλογή ανέκδοτων συγγραμμάτων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρους και τινων άλλων μεταπτυωθέντων έκδοδεΐσα υπό Γεωργίου Αϊνιάνος, τόμος Α', *Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Πάλλη 1838*, σ. ια'. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 56. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, 2 τόμοι, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 1966 & 1971, τόμ. Α', σσ. 387-404.

5. Manolis Patiniotis, «Scientific Travels of the Greek Scholars in the 18th Century», στο: Ana Simões, Ana Carneiro, Maria Paula Diogo (επιμ.), *Travels of Learning. A Geography of Science in Europe*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003, σσ. 49-77.

επιδιώκει να συνδέσει ένα νέο, προσωπικό φιλοσοφικό λόγο, στο πλαίσιο του οποίου τα επιτεύγματα της νεώτερης φυσικής φιλοσοφίας θα εναρμονίζονται με τις πνευματικές παραδόσεις του οικείου πολιτισμικού του περιβάλλοντος, προσφέροντας στον ίδιο ιδιαίτερη θέση στο πνευματικό στερέωμα της εποχής. Η χρήση των μεταφράσεων αποτελεί το σημαντικότερο ίσως στοιχείο αυτής της στρατηγικής.

Δεν μεταφράζει βεβαίως οτιδήποτε, ούτε υιοθετεί αναγκαστικά κάθε στοιχείο της νεωτερικής φιλοσοφίας. Η συμβατότητα των νέων αντιλήψεων της φυσικής φιλοσοφίας με το ορθόδοξο δόγμα από τη μία, και με τη νεοαριστοτελική παράδοση του Θεόφιλου Κορυδαλέα (1563/1574-1646) από την άλλη, συνιστούν ισχυρές ιδεολογικές δεσμεύσεις. Ως μορφωμένος άνθρωπος της εποχής του και ως φορέας ενός νεωτεριστικού προγράμματος, ο Βούλγαρης καταλαβαίνει, αναμφίβολα, τις ανεπάρκειες αυτού του πλαισίου. Εκείνο που συχνά δεν καταλαβαίνουμε εμείς, όμως, είναι ότι με δεδομένη την πολυσημία της φυσικής φιλοσοφίας στον ευρωπαϊκό χώρο⁶ δεν υπάρχει κάποια αντικειμενική αναγκαιότητα που να του επιβάλλει την πλήρη και αποφασιστική ρήξη με κάθε εκδοχή αυτού του πλαισίου. Κατά μια έννοια δεν έχει ούτε λόγο ούτε τρόπο να κατανοήσει μια τέτοια ανάγκη. Η κορυδαλική διδασκαλία δεν αντιπροσωπεύει γι' αυτόν τον εχθρό που πρέπει να αφανιστεί από το προσκήνιο της φιλοσοφίας και της επιστήμης: αντιπροσωπεύει μία ανεπαρκή φιλοσοφική θεώρηση της φύσης, που πρέπει να διορθωθεί, να διευρυνθεί, να συγχρονιστεί με τις νεώτερες θεωρήσεις.⁷ Ακόμη κι αν το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας οδη-

---

6. M. Patiniotis, «Newtonianism» στο: Maryanne Horowitz (γενική επιμέλεια), *New Dictionary of the History of Ideas*, 6 τόμοι, Charles Scribner's Sons, Ντιτρόιτ 2005, τόμ. 4, σσ. 1632-1638.

7. Η στάση αυτή, αν και είναι συνέπεια των πολιτιστικών συμφραζόμενων που καθόρισαν τη μορφή της ελληνικής παιδείας του 18ου αιώνα, δεν αποτελεί πρωτοτυπία του Βούλγαρη. Αντίθετα, αποτελεί εκδήλωση της προσαρμοστικότητας του αριστοτελισμού, η οποία παρατηρείται σε ποικίλα πνευματικά περιβάλλοντα τόσο των μεσαιωνικών όσο και —κυρίως— των πρώιμων νεώτερων χρόνων. Βλ., σχετικά, E. Grant, «Ways to Interpret the Terms “Aristotelian” and “Aristotelianism” in Medieval and Renaissance Natural Philosophy», *History of Science* 25 (1987), σσ. 335-358 και C. Mercer, «The Vitality and Importance of Early Modern Aristotelianism» στο: T. Sorell, (επιμ.), *The Rise of Mo-*

γεί σε ένα ριζικά νέο φιλοσοφικό λόγο περί της φύσεως, η στάση του απέναντι στον κορυφαίο νεοαριστοτελισμό είναι τέτοια που του επιτρέπει να ενσωματώσει εν τέλει στο σύστημά του θεμελιώδεις αρχές της αριστοτελικής Φυσικής.

Ως συνέπεια αυτής της στάσης η μεταφραστική του στρατηγική στη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου συνίσταται στην προσπάθειά του να γονιμοποιήσει την παιδεία της εποχής του με την ενσωμάτωση σε αυτή μιας σειράς «νεωτελικών» απόψεων που δεν είναι κατ' αρχήν ξένες προς τα οικεία πρότυπα του φιλοσοφικού λόγου. Μεταφράζει και ερανίζεται μερικά από τα γνωστότερα έργα φυσικής φιλοσοφίας της εποχής του, όπως η *Εισαγωγή εις τήν Φιλοσοφίαν* του Willem Jacob's Gravesande, οι *Institutions Physiques* της Madame du Châtelet και τα *Elementa physicae conscripta in usus academicos* του Petrus van Musschenbroek.⁸ Όσο κι αν η σημερινή (αναχρονιστική) ταύτιση της με τη Φυσική μάς εμποδίζει να το δούμε, στα χρόνια του Βούλγαρη η φυσική φιλοσοφία ήταν το ρεύμα εκείνο της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, που επιχείρησε να αναδείξει το θεϊκό μεγαλείο μέσα από την αναδίφηση των νόμων που κυβερνούν τον φυσικό κόσμο. Στο πλαίσιο της γενικότερης τακτικής υπεράσπισης του ορθόδοξου δόγματος ο Βούλγαρης επιθυμεί να δημιουργήσει ένα φιλοσοφικό λόγο για

---

dern Philosophy. The Tension between the New and Traditional Philosophies from Machiavelli to Leibniz, Clarendon Press, Οξφόρδη 1993, σσ. 33-67.

8 Οι μεταφράσεις και τα ερανήματα του Βούλγαρη εκτίθενται συγκεντρωτικά στο παράρτημα που βρίσκεται στο τέλος αυτής της ανακοίνωσης. Οι σχετικές πληροφορίες αντλήθηκαν από τους βιβλιογραφικούς καταλόγους των Δ. Σ. Γκίνη - Β. Γ. Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1800-1863)*, 3 τόμοι, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1939, 1941 και 1957, από τη μονογραφία του S. K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982 και από τον βιβλιογραφικό κατάλογο του Γ. Καρα, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, τόμ. Β: *Οι επιστήμες της φύσης*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1993. Οι πληροφορίες για τη μετάφραση του Pouchot προέρχονται από αυτοψία του μοναδικού σωζόμενου χειρογράφου που βρισκόταν στην κατοχή του Άλκη Αγγέλου. Παρά το γεγονός ότι, για λόγους χώρου, το παράρτημα δεν περιλαμβάνει όλες τις μεταφράσεις του Βούλγαρη, περιλαμβάνει, ωστόσο, τις περισσότερες και οπωσδήποτε εκείνες που σηματοδότησαν την κοινωνική του στρατηγική στις διάφορες φάσεις της σταδιοδρομίας του.

τη φύση όσο το δυνατόν στενότερα συνδεδεμένο με τις θεολογικές του πεποιθήσεις· γι' αυτό και προσεγγίζει κατά κύριο λόγο τα έργα που βρίσκονται πλησιέστερα στην παράδοση της φυσικής θεολογίας, και τα οποία, σημειωτέον, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο γνωρίζουν τεράστια διάδοση στον ευρωπαϊκό χώρο.⁹ Αντιθέτως, αποφεύγει τα έργα Μηχανικής, καθώς και τα εγχειρίδια μαθηματικής ανάλυσης. Μεταφράζει τα *Στοιχεία Γεωμετρίας* του André Tacquet και τα *Στοιχεία τῆς ἀριθμητικῆς* του Christian Wolff, προκειμένου να τα χρησιμοποιήσει στη διδασκαλία του, αλλά η σύμφυση φυσικής φιλοσοφίας και μαθηματικών παραμένει ξένη προς τα ενδιαφέροντά του. Όπως και άλλοι σύγχρονοί του, αντιλαμβάνεται τα μαθηματικά περισσότερο ως μέρος της ανθρωπιστικής παιδείας που οφείλει να διαδέτει ένας μορφωμένος άνθρωπος, παρά ως εργαλείο για την αναπαράσταση των σχέσεων που διέπουν τα φυσικά φαινόμενα. Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι σε πολλά ζητήματα ο Βούλγαρης βρίσκεται στο κλίμα του Γερμανικού Διαφωτισμού, οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του οποίου επιμένουν ότι τα μαθηματικά —και δη ο απειροστικός λογισμός— ανήκουν στη σφαίρα της φαντασίας και, ως εκ τούτου, δεν είναι κατάλληλα για την κατανόηση των πραγματικών αιτιακών σχέσεων που διέπουν τα φυσικά φαινόμενα.¹⁰

Το σύνολο του έργου που συνθέτει στη διάρκεια αυτής της πρώτης περιόδου δηλώνει την ξεκάθαρη πρόθεσή του να εμπλουτίσει τον ελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό με τα ευρήματα της νέας φυσικής φιλοσοφίας, όχι στην κατεύθυνση ακύρωσης αυτού του στοχασμού και α-

---

9. A. Cunningham και P. Williams, «De-centring the “big picture”: *The Origins of Modern Science and the modern origins of science*», *British Journal for the History of Science* 26 (1993), σσ. 407-432. Μ. Πατηνιώτης, «Ευσεβής επιστήμη: Ο Νεύτωνας στην Ορθόδοξη Ανατολή του 18ου αιώνα» στα πρακτικά της συνάντησης *Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία*, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2007, σσ. 63-81.

10. T. Ahnert, «Newtonianism in early Enlightenment Germany, c. 1720 to 1750: metaphysics and the critique of dogmatic philosophy», *Studies in History and Philosophy of Science* 35 (2004), σσ. 471-491. W. Clark, «The Death of Metaphysics in Enlightened Prussia» στο: W. Clark, J. Golinski και S. Schaffer (επιμ.), *The Sciences in Enlightened Europe*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1997, σσ. 423-473.

παξίωσης των πνευματικών παραδόσεων που τον τροφοδοτούν, αλλά στην κατεύθυνση διεύρυνσης των οριζόντων του και αναβάθμισης του κύρους των φορέων του.

III. Στην Κεντρική Ευρώπη

Η δεύτερη φάση της σταδιοδρομίας του Βούλγαρη ξεκινά το 1763 με την απομάκρυνσή του από τον ελληνόφωνο χώρο. Στη Σαξονία, όπου εγκαθίσταται τον επόμενο χρόνο, πρόκειται να περάσει επτά περίπου χρόνια της ζωής του (1764-1771), κυρίως στις πόλεις της Λιψίας και τη Χάλλης. Η παραμονή του Βούλγαρη στην Κεντρική Ευρώπη, πριν καταλήξει στην αυλή της Μεγάλης Αικατερίνης, αποτελεί μεταβατική περίοδο και για τη μεταφραστική του δραστηριότητα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ο προσανατολισμός του δεν είναι σαφής. Έχει αποφασίσει να φύγει από τον ελληνικό χώρο αλλά δεν γνωρίζει ακόμη πού θα καταλήξει. Συνεχίζει να μεταφράζει και μάλιστα έχει την τύχη να δει την έκδοση ορισμένων έργων του στη Λιψία. Οι επιλογές που πραγματοποιεί, τόσο στο επίπεδο των μεταφράσεων, όσο και στο επίπεδο των εκδόσεων, αντανακλούν την αβεβαιότητα που τον διακατέχει.

Η μέριμνά του για την υπεράσπιση του ορθόδοξου δόγματος, αλλά και η νεωτεριστική του διάθεση τον οδηγούν στη μετάφραση ενός έργου του Βολταίρου. Πρόκειται για το *Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας*, το οποίο εμπλουτίζει με πολλά σχόλια και ένα εκτενέστατο επίμετρο, όπου εκθέτει τη δική του άποψη για το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας. Είναι σαφές ότι, όπως και στα ζητήματα της φυσικής φιλοσοφίας, η μετάφραση του συγκεκριμένου έργου δεν αποτελεί απλή μεταφορά του περιεχομένου του στο οικείο πολιτισμικό περιβάλλον του μεταφραστή, αλλά μία πρωτογενώς δημιουργική δραστηριότητα που επιτρέπει στον μεταφραστή να συνομιλεί ελεύθερα με έναν άλλο πνευματικό δημιουργό, προκειμένου να συνθέσει τις δικές του απόψεις. Παράλληλα, ωστόσο, μεταφράζει τον ελευθεριάζοντα «Μέμωνα» του ίδιου συγγραφέα, δίχως να κάνει καμία προσπάθεια να αμβλύνει την οξύτητα του κειμένου. Δημοσιεύει τη με-

τάφρασή του στον ίδιο τόμο με τη *Βοσπορομαχίαν* του Momars, απευδυνόμενος προφανώς σε διαφορετικό ακροατήριο από αυτό στο οποίο απευδυνόταν με τα περί ανεξιδρησκίας έργα του.

Σε αυτό το κλίμα της συνεχούς διερεύνησης πραγματοποιεί και τη μετάφραση ενός μαθηματικού εγχειριδίου. Πρόκειται για το έργο του Ούγγρου μαθηματικού Johann Andreas von Segner (1704-1777), *Τῶν μαθηματικῶν στοιχείων αἱ πραγματεῖαι αἱ ἀρχοειδέσταται*. Ο Segner υπήρξε ο πρώτος καθηγητής μαθηματικών του Πανεπιστημίου του Göttingen και στη συνέχεια καθηγητής του Πανεπιστημίου της Χάλλης. Στενός φίλος του Leonard Euler (1707-1783), μέλος πολλών επιστημονικών εταιρειών, έλαβε τιμητικές διακρίσεις για το έργο του, ορισμένες από τις οποίες προέρχονταν από τον Φρειδερίκο της Πρωσίας. Σύμφωνα με τις πηγές, αφορμή για τη μετάφραση του συγκεκριμένου έργου ήταν η φιλία που συνέδεε τον Βούλγαρη με τον Segner.¹¹

Τόσο οι εκδοτικές, όσο και οι μεταφραστικές επιλογές του Βούλγαρη, μοιάζουν λίγο τυχαίες σε αυτή τη φάση. Ενώ είναι σαφές ότι έχει απομακρυνθεί οριστικά από την ελληνική εκπαίδευση, εκδίδει τη *Λογικήν* του, και μεταφράζει το εγχειρίδιο μαθηματικών του Segner ενώ βρίσκεται ακόμη στο πρώτο σκαλοπάτι της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, ασχολείται διεξοδικά με το ζήτημα της ανεξιδρησκίας· ενώ μέχρι τότε δεν έχει δείξει κάποια έφεση στις φιλολογικές σπουδές, επιμελείται τη *Βοσπορομαχίαν* και μεταφράζει τον «Μέμωνα» τέλος, φροντίζει να περιλάβει στο ρεπερτόριό του και ένα έργο πολιτικής φιλοσοφίας, την πραγματεία του Bossuet, *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte*, έργο που υπερασπίζεται την ελέω Θεού βασιλεία. Όσο τυχαίες και ετερόκλητες κι αν φαίνονται οι επιλογές του Βούλγαρη, είναι αμφίβολο αν ένας άνθρωπος με τη δική του προσωπικότητα θα άφηνε τα πράγματα στην τύχη. Εάν μάλιστα εξετάσουμε τις επιλογές του υπό το πρίσμα της μεταβατικότητας της κατάστασής του, γίνεται εύκολα φανερό ότι το συγγραφικό και το μεταφραστικό του έργο σε αυτή τη φάση δεν απευδύνεται σε ένα εν δυνάμει αναγνωστικό κοινό (όπως, ενδεχομένως, κατά την πρώτη μετα-

---

11. Α. Αγγέλου (επιμ.), *Ιωσήπου του Μοισιόδακος, Απολογία*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1992, σ. 43.

φραστική του περίοδο), αλλά σε έναν κύκλο πιθανών πατρώνων, στην προστασία των οποίων προσβλέπει για τη συνέχιση της σταδιοδρομίας του.

Το σύστημα της πατρωνίας ήταν ευρύτατα διαδεδομένο και ήταν φυσικό ο Βούλγαρης να αναζητεί στέγη κοντά σε κάποιον ισχυρό άνδρα της εποχής. Από την αρχή της σταδιοδρομίας του, εξάλλου, στηρίζεται στη συνδρομή ισχυρών προσωπικοτήτων. Χειροτονεύεται διάκονος από τον Σεραφείμ Άννινο, ο οποίος συνεχίζει να του παρέχει την υποστήριξή του και αργότερα, από τον θρόνο του Οικουμενικού Πατριάρχη. Οι αδελφοί Μαρούτση τον χρηματοδοτούν και υπερασπίζονται τις εκπαιδευτικές του καινοτομίες. Τη γνωριμία του με τον ποιητή της *Βοσπορομαχίας* την οφείλει στη συναναστροφή του με έναν κύκλο προσωπικοτήτων που συχνάζουν στο περίφημο σαλόνι της μαντάμ Τυανίτη, στην Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον, πολλές εύπορες οικογένειες Φαναριωτών υποστήριξαν κατά καιρούς τις δραστηριότητές του —ιδιαίτερα οι οικογένειες των Γκίκα, Ρακοβίτσα και Μαυροκορδάτου. Ο Γρηγόριος Γκίκας Γ', δραγομάνος της Υψηλής Πύλης και αργότερα ηγεμόνας της Μολδαβίας και της Βλαχίας, τον υποστήριξε στην Κωνσταντινούπολη, τον βοήθησε στη Σαξονία και συνέβαλε αποφασιστικά στην πρόσκλησή του στη Ρωσία.¹²

Σε αυτό τον κύκλο παλαιών και νέων πατρώνων απευθύνεται ο Βούλγαρης κατά την παραμονή του στη Λιψία. Αφιερώνει τη Λογική του στον Γκίκα, τη μετάφραση του έργου του Bossuet στον Βλάχο οσποδάρο Κωνσταντίνο Μιχαήλ Ρακοβίτσα, και την έκδοση της *Βοσπορομαχίας* στον σύζυγο της μαντάμ Μαριώρας, ιατρό Γεώργιο Τυανίτη. Ταυτόχρονα, διερευνά το ενδεχόμενο αναδέρανσης των σχέσεών του με την εκκλησιαστική ιεραρχία, παρεμβαίνοντας στο κρίσιμο ζήτημα της ανεξιδρησκίας, αλλά μεταφράζοντας παράλληλα και το έργο του Adam Zoernikan, *Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς* (το οποίο έμεινε ανέκδοτο μέχρι το 1797). Τέλος, όταν έρχεται ο καιρός να αναχωρήσει για τη Ρωσία, επωφελείται της φιλίας του με τον Segner για να εξασφαλίσει συστατική επιστολή

12. S. K. Batalden, *όπ.*, σ. 44 και σημ. 49. Α. Αγγέλου, «Η μαντάμ Τυανίτη», στο: Α. Αγγέλου (επιμ.), *Των Φώτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σσ. 101-142.

προς τον Ελβετό μαθηματικό Leonard Euler, ο οποίος ήταν τότε εξέχον μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της Πετρούπολης.¹³

Απ' όλες τις σχέσεις που αναπτύσσει ο Βούλγαρης κατά την παραμονή του στη Λιψία, ωστόσο, η συνάντησή του με τους αδελφούς Ορλώφ είναι αυτή που έδωσε νέα προοπτική στη σταδιοδρομία του και του άνοιξε τον δρόμο για την αυλή της Μεγάλης Αικατερίνης. Ο Βούλγαρης, από την εποχή ακόμη που βρισκόταν στον ελληνικό χώρο, ήταν ένας από τους υποστηρικτές της άποψης ότι η σύγκρουση της Ρωσίας με την Οθωμανική αυτοκρατορία θα οδηγήσει στην ανασυγκρότηση μιας μεγάλης ορθόδοξης αυτοκρατορίας.¹⁴ Χάρη στη γνωριμία του με τους Ορλώφ διαβλέπει την πιθανότητα να μετακινηθεί στη Ρωσία. Το 1770 γίνεται αποδέκτης της επιθυμίας της Αικατερίνης να μεταφραστεί στα ελληνικά το *Νακάζ*, η *Εισήγησις* της αυτοκράτειρας στην επιτροπή αντιπροσώπων που είχε συγκαλέσει τρία χρόνια νωρίτερα, με σκοπό τη σύνταξη ενός νέου νομοθετικού κώδικα για τη Ρωσική αυτοκρατορία. Ο Βούλγαρης ολοκλήρωσε τη μετάφραση του κειμένου (από τη γαλλική του έκδοση) το Πάσχα του 1770. Η μετάφραση περιλαμβάνει την προσφώνηση του μεταφραστή προς την αυτοκράτειρα, όπου ιστορούνται οι αρετές και τα επιτεύγματά της. Περιλαμβάνει, επίσης, πλήθος σχολίων του μεταφραστή, παρεμβαίνοντας με αυτό τον τρόπο δυναμικά στη διαμόρφωση της τελικής εικόνας της έκδοσης. Ο Βούλγαρης, εκφράζοντας ρητά τις προσωπικές πολιτικές του απόψεις, προχωρεί σε ανάλυση του πολιτικού περιεχομένου και του ηθικού νοήματος της φωτισμένης δεσποτείας και παρομοιάζει τη Μεγάλη Αικατερίνη με μητέρα που φροντίζει όχι μόνο για τους υπηκόους της, αλλά και για το καλό των όμορων εθνών. Ως ανταμοιβή για τη μετάφρασή του έλαβε «δέκα πουγκία» και, λίγο αργότερα, πρόσκληση να μεταβεί στην Αγία Πετρούπολη. Η μέχρι τότε

---

13. Α. Αγγέλου, «Η μαντάμ Τυανίτη», *ό.π.*, σ. 110 και 123. S. K. Batalden, *ό.π.*, σσ. 13, 15 και 171.

14. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σσ. 169-178.

άκαρπη αναζήτηση πάτρωνα φαίνεται ότι είχε την καλύτερη δυνατή κατάληξη.¹⁵

IV. Η μετάβαση στη Ρωσία

Ως γνωστόν, ο Βούλγαρης έμεινε στη Ρωσία μέχρι το τέλος της ζωής του. Όλο αυτό το διάστημα η μετάφραση παρέμεινε μία από τις κύριες ασχολίες του και συνέχισε να σηματοδοτεί, όπως και στις προηγούμενες φάσεις, τις κοινωνικές και πολιτικές του επιλογές. Οι τομείς, στους οποίους επεκτείνει τώρα τις μεταφραστικές του δραστηριότητες, αφορούν την πολιτική, την υπεράσπιση της Ορθοδοξίας και τη φιλολογία.

Από τις πρώτες κιόλας εβδομάδες της εγκατάστασής του στην αυλή της Αικατερίνης, ο Βούλγαρης επιδόθηκε στη μετάφραση κειμένων που αφορούσαν το Ανατολικό Ζήτημα, και ιδιαίτερα την τύχη των ορθόδοξων χριστιανών στον χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μεταφράζει μία σειρά κειμένων που σχετίζονται με τις πολιτικές συνέπειες του ρωσοτουρκικού πολέμου και με τις προσδοκίες του «γένους τῶν γραικῶν» από τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Μεταφράζει, επίσης, κείμενα, τα οποία σχετίζονται με την εικόνα που καλλιεργούσε η Μεγάλη Αικατερίνη στους κύκλους των Ευρωπαίων διανοουμένων. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις οι μεταφράσεις αυτές εκπονούνται κατόπιν εντολής της ίδιας της Αικατερίνης.¹⁶

Χάρη στην ένταξή του στη ρωσική Εκκλησία, ο Βούλγαρης («διάκονος ἔτι ὢν») είδε να εκπληρώνονται οι φιλοδοξίες του για άνοδο στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Το 1775, και αφού διέτρεξε εν μιά νυκτί όλες τις ενδιάμεσες βαθμίδες, έλαβε το αξίωμα του αρχιεπισκόπου Σλαβινίου και Χερσώνος. Τον επόμενο χρόνο πήγε στην Παλτάβα, όπου έμεινε μέχρι το 1779, οπότε κληροδότησε την Επισκοπή στον φίλο και συντοπίτη του Νικηφόρο Θεοτόκη (1731-1800). Κατά την

---

15. Α. Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στον χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: Α. Αγγέλου (επιμ.), *Των Φώτων Β'*, ό.π., σσ. 55-99, ειδικά σσ. 68-69. S. K. Batalden, ό.π., σ. 29.

16. S. K. Batalden, ό.π., σ. 29 και σημ. 71.

παραμονή του στην Παλτάβα οι πνευματικές ενασχολήσεις του Βούλγαρη περιστρέφονται γύρω από ζητήματα που άπτονται περισσότερο του νέου του αξιώματος. Σε αυτό το πλαίσιο μεταφράζει τον *Πνευματικόν Κανονισμόν* του Feofan Prokopovich (1681-1736), που υπήρξε το καθοδηγητικό εκκλησιαστικό έγγραφο της Ρωσικής Ιεράς Συνόδου. Πέρα, ωστόσο, από την προφανή χρησιμότητα που μπορεί να είχε το συγκεκριμένο κείμενο για την άσκηση των νέων καθηκόντων του Βούλγαρη, η μετάφρασή του εγγράφεται σε ένα ευρύτερο ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο: αφενός σηματοδοτεί την έναρξη της πνευματικής σχέσης του Έλληνα λογίου με τον Prokopovich, ο οποίος είχε χρηματίσει σύμβουλος του Μεγάλου Πέτρου και εδευρείτο μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της Ανατολικής Ορθοδοξίας στις αρχές του 18ου αιώνα· αφετέρου αποτελεί συμβολή στο πολιτικό πρόγραμμα, στο οποίο έχει αποδέσει τις προσδοκίες του: όταν θα έφτανε η στιγμή να υλοποιηθεί η επέμβαση της Ρωσίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία και οι Ρώσοι θα καταλάμβαναν την Κωνσταντινούπολη, θα ανέκυπτε θέμα δικαιοδοσίας μεταξύ της Ρωσικής Ιεράς Συνόδου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η μετάφραση του *Κανονισμού* —η οποία, σημειωτέον, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στην Πετρούπολη το 1916—, αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την κατανόηση και τον περαιτέρω χειρισμό του ζητήματος. Είναι ενδιαφέρον ότι δύο αιώνες αργότερα, μετά την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το ίδιο ερώτημα τέθηκε ξανά από ιστορικούς και των δύο Εκκλησιών.

Αφού παραιτείται από το αξίωμά του, μένει για δύο ακόμη χρόνια στην Παλτάβα και στη συνέχεια μεταβαίνει στη Χερσόνα ως απεσταλμένος της Αικατερίνης, για να συμμετάσχει στις προσπάθειες ειρήνευσης των ελληνοφώνων πληθυσμών που είχαν μεταφερθεί εκεί από την Κριμαία και είχαν εξεγερθεί εναντίον της ρωσικής πολιτικής. Κατά την παραμονή του στη Χερσόνα βρίσκει χρόνο να μεταφράσει τα *Γεωργικά* του Βιργιλίου. Το έργο αυτό (που εκδόθηκε το 1786) ήταν αφιερωμένο στον ηγεμόνα της Νοβορωσίας και ευνοούμενο της Αικατερίνης Grigorii Potemkin (1739-1791). Οι σαφείς ηρωικές αναφορές, το ομηρικό γλωσσικό ύφος και η υπαινικτική ταύτιση του Potemkin με τον αυτοκράτορα Οκταβιανό συνοψίζουν τις ελπίδες που είχε εναποθέσει ο Βούλγαρης στον ηγεμόνα της Νοβορωσίας για την

αναγέννηση του ελληνισμού στο πλαίσιο της Ρωσικής αυτοκρατορίας.¹⁷

Με την επιστροφή του στην Πετρούπολη ο Βούλγαρης δεν παραιλείται να ανανεώσει την επαφή του με τα δίκτυα πατρωνίας: αυτή τη φορά με τη βοήθεια μιας μετάφρασης που είχε εκπονήσει κατά την παραμονή του στη Λιψία. Τα πολιτικά ληφθέντα εξ αυτών των λογίων, τῆς Θείας Γραφῆς, το έργο του Bossuet, το οποίο είχε αφιερώσει παλαιότερα στον βοεβόδα της Τρανσυλθανίας Κωνσταντίνο Μιχαήλ Ρακοβίτσα, σε αυτόγραφο, κομψή και χρυσοποικιλίτη έκδοση, είναι τώρα το δώρο που προσφέρει στο γιο της Μεγάλης Αικατερίνης, Μεγάλο Δούκα Κωνσταντίνο Πάβλοβιτς επ' ευκαιρία της ονομαστικής του εορτής, τον Μάιο του 1790. Η χειρονομία, σε συνδυασμό με το περιεχόμενο του έργου, ενέχει σαφή πολιτικό συμβολισμό. Στο πρόσωπο του πρίγκιπα ο Βούλγαρης οραματίζεται τον ηγεμόνα που προορίζεται να συνενώσει υπό την κυριαρχία του όλους τους ορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και να βασιλεύσει εξ ονόματος της Αικατερίνης στην Κωνσταντινούπολη.¹⁸

Η μετάφραση θεολογικών κειμένων που αφορούν την υπεράσπιση του ορθόδοξου δόγματος έναντι της πολιτικής των Λατίνων, καθώς και η μετάφραση κειμένων που σηματοδοτούν τις πολιτικές του προσδοκίες, τον συντροφεύουν μέχρι τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Έτσι, το 1797 εκδίδει το έργο του Adam Zoernikan *Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ πατρός*, που είχε μεταφράσει ενόσω βρισκόταν στη Σαξονία, και δύο χρόνια αργότερα την *Ἱερὰν Τελετουργίαν* του μητροπολίτη Νόβγκοροντ και Αγίας Πετρούπολης Gavriil (1730-1801). Η βασική ενασχόληση του Βούλγαρη μετά την επάνοδό του στην Πετρούπολη, ωστόσο, είναι η κλασική και η λατινική γραμματεία. Παρόλο που οι μεταφράσεις του Βιργιλίου προκάλεσαν τα δυσμενή σχόλια αρκετών Ελλήνων λογίων της εποχής (Ψαλίδα, Κοραή), καθώς και ορισμένων σύγχρονων ιστορικών (Αγγέλου), έμελλε να επηρεάσουν μια ολόκληρη γενιά Ρώσων λογοτεχνών που μετέφρασαν Έλληνες και Λατίνους κλασικούς. Εξάλλου, το κλίμα που επικρατούσε κατά την άφιξη του Βούλγαρη στην Πετρού-

17. Ο.π., σ. 72.

18. Ο.π., σσ. 84-85.

πολη, κάθε άλλο παρά αποδάρρυνε τέτοιου είδους εγχειρήματα. Η ρωσική λογοτεχνία της περιόδου, γνωστή ως «ρωσικός κλασικισμός», έδειξε από νωρίς το ενδιαφέρον της για τη μετάφραση της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής γραμματείας. Επίσημος εκφραστής αυτής της τάσης ήταν η «Επιτροπή για τη Μετάφραση Ξενογλωσσών Βιβλίων», που ιδρύθηκε από την ίδια την Αικατερίνη το 1768. Μέσα σε αυτό το κλίμα η γλωσσική δεινότητα και η μεταφραστική του ικανότητα έδωσαν στον Βούλγαρη τη δυνατότητα να προσφέρει τις υπηρεσίες του στους ρωσικούς λογοτεχνικούς κύκλους και να συνάψει δεσμούς με σημαντικές προσωπικότητες των γραμμάτων. Η προσφορά του αναγνωρίστηκε και από τη Ρωσική Ακαδημία Επιστημών, η οποία μεταξύ 1791 και 1792 εξέδωσε την τρίτομη ελληνική του μετάφραση της *Αϊνειάδος*.¹⁹

Στο ίδιο πλαίσιο ο Βούλγαρης, στις αρχές της δεκαετίας του 1790, ξεκίνησε να μεταφράζει λέξη προς λέξη στα ρωσικά τα ποιήματα του Ανακρέοντα. Στη συνέχεια ο Nikolai Aleksandrovich L'nov (1751-1803) έδωσε ποιητική μορφή στο μετάφρασμα, διατηρώντας το χαρακτηριστικό ανακρεόντειο μέτρο. Το προϊόν της συνεργασίας Βούλγαρη - L'nov κυκλοφόρησε το 1794 και αποτελεί την πρώτη ολοκληρωμένη έκδοση των ποιημάτων του Ανακρέοντα στη ρωσική γλώσσα. Με το συγκεκριμένο μεταφραστικό εγχείρημα ο Βούλγαρης εδραίωσε τη θέση του σε μια μεγάλη παράδοση στην ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας του 18ου αιώνα, καθώς ο ανακρεόντειος στίχος αποτελούσε ήδη καθιερωμένη μορφή λογοτεχνικής έκφρασης και πολλοί μεγάλοι Ρώσοι λογοτέχνες, από τον Lomonosov και τον Sumarokov μέχρι τον

---

19. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Καλοκινήματα, ήτοι Εγχειρίδιον κατά φθόνου και κατά τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου*, επιμέλεια Α. Αγγέλου, Τρόγκεν 1951, σσ. 19-20. Β. Πάτσιου, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερασιστής*, τόμ. 19 (1993), σσ. 210-234, ειδικά σσ. 231-232. Κ. Θ. Δημαράς, Α. Αγγέλου, Αικ. Κουμαριανού, Εμ. Ν. Φραγκίσκος, *Αδάμαντιος Κοραΐς. Αλληλογραφία*, 2 τόμοι, εκδ. Εστία, Αθήνα 1964 και 1966, τόμ. Β', σ. 167. Α. Αγγέλου, «Από αναγνώστη σε αναγνώστη», στο: Α. Αγγέλου (επιμ.), *Των Φώτων Β'*, ό.π., σσ. 247-255, ειδικά σσ. 248-249. S. K. Batalden, ό.π., σσ. 24 και 80.

Kheraskov, τον Karamzin και αργότερα τους Derzhavin, L'νον και Martynov, έδωσαν τη δική τους εκδοχή της ανακρέοντειας ωδής.²⁰

V. Συμπεράσματα

Ο Ευγένιος Βούλγαρης υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες λόγιους και ο μείζων μεταφραστής του 18ου αιώνα. Η μελέτη της περίπτωσης του είχε σκοπό να φέρει στην επιφάνεια το ιστορικό πλαίσιο, εντός του οποίου έλαβε χώρα η μεταφραστική του δραστηριότητα. Το πλαίσιο αυτό δεν αφορά μόνο τις ανησυχίες ενός φωτισμένου λογίου στον νεφελώδη στίβο μιας εξατομικευμένης πνευματικής αναζήτησης, αλλά αποτελεί ένα σύνθετο πλέγμα σχέσεων εξουσίας, εντός του οποίου διακινούνται ιδέες και κείμενα, πολιτικές και κοινωνικές προσδοκίες, ανδρώπινα πεπρωμένα. Η μετάφραση στα χέρια του Βούλγαρη έγινε όχημα υλοποίησης μιας κοινωνικής στρατηγικής, η οποία έλαβε διαφορετικές μορφές, ανάλογα με τις περιστάσεις που καθόρισαν τις διαφορετικές φάσεις του βίου του, και ανάλογα με τα χαρακτηριστικά των δικτύων πατρωνίας, στο πλαίσιο των οποίων κινήθηκε. Αυτή τη διαπίστωση έρχεται να επιβεβαιώσει και η μαρτυρία του ίδιου του Κερκυραίου λογίου. Σε επιστολή που στέλνει από την Πετρούπολη στις 14 Μαρτίου 1790, αναφέρει: «Λαμβάνω, και μεταλαμβάνω, πότε έν, και πότε άλλο βιβλιάριον. Τò άηδές είναι, ότι δέν εύκαιρῶ νά φιλολογῶ εκείνα τὰ βιβλία όποῦ έπιθυμῶ και όρέγομαι, άλλ' εκείνα τὰ όποια έξ ανάγκης χρειάζομαι και τοιουτοτρόπως βαστάζων τής έντελεχούς μελέτης τὸ μοχθηρόν και επίπονον, άποστεροῦμαι τὸ έξ αὐτῆς τερπνόν τε και ώφέλιμον».²¹ Μπορεί, βεβαίως, η απόλαυση που απέρρευε από τις συγκεκριμένες φιλολογικές και μεταφραστικές ασχολίες να μην κάλυπτε απολύτως τα πνευματικά ενδιαφέροντα μιας πολυσχιδούς προσωπικότητας, όπως εκείνης του Βούλγαρη, κάλυπτε, όμως, σίγουρα τις φιλοδοξίες και τους σχεδιασμούς ενός δραστήριου πολιτικού άνδρα που σημάδεψε την εποχή του.

20. S. K. Batalden, *ό.π.*, σσ. 81-82.

21. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού 1620-1830*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρος, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 110.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
Η ΘΗΤΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Α. Μεταφράσεις

Jean-Baptiste Duhamel, *Λογική πραγματεία*, ανέκδοτο.

Fortunato de Brescia, *Περὶ συστήματος τοῦ παντός*, Βιέννη 1805.

Antonio Genovesi, *Γενουησίου, Στοιχεῖα τῆς μεταφυσικῆς*, Βιέννη 1806.

Pierre Leclerc, *Παπομάστιγξ*, ανέκδοτο.

John Locke, *Ἐπιπέσεις ἢ ὑπόμνημα φιλοσοφικὸν περὶ τοῦ κατὰ ἄνθρωπον νοῦ ἐκ τοῦ Ἀγγλοῦ Λωκίου*, ανέκδοτο.

Edme Pourchot, *Μεταφυσική ἢτοι ἡ πρώτη φιλοσοφία τοῦ σοφωτάτου Πουρκοτζίου*, ανέκδοτο.

Willem Jacob van 'sGravesande, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, περιέχουσα τὴν μεταφυσικὴν καὶ τὴν λογικὴν*, Μόσχα 1805.

André Tacquet, *Στοιχεῖα Γεωμετρίας μετὰ σημειώσεων τοῦ Οὐίστωνος*, Βιέννη 1805.

Christian Wolff, *Τῶν Στοιχείων τῆς ἀριθμητικῆς*, ανέκδοτο.

Johann Friedrich Wucherer, *Εἰσηγήσεις τῆς ἐκλεκτικῆς φυσικῆς φιλοσοφίας*, ανέκδοτο.

Β. Πρωτότυπες συμβολές - Ερανίσματα

Ἡ Λογική ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συναρμισθεῖσα, Λιψία 1766.

Στοιχεῖα τῆς μεταφυσικῆς, 3 τόμοι, Βενετία 1805.

Τὰ Ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις, Βιέννη 1805.

Πηγές (ενδεικτικὰ)

Willem Jacob van 'sGravesande, *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata. Sive introductio ad philosophiam Newtonianam*, 2 τόμοι, Leyden 1720-1721.

Ο ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

- Willem Jacob van 'sGravesande, *Introductio ad philosophiam: metaphysicam et logicam continens*, Leyden 1737.
- Gabrielle-Émilie le Tonnelier de Breteuil, Marquise du Châtelet, *Institutions Physiques, adressées à Mr. son Fils*, Amsterdam 1742.
- Samuel Clarke, *A collection of papers which passed between the late Learned Mr. Leibnitz and Dr. Clarke in the years 1715 and 1716 relating to the Principles of Natural Philosophy and Religion*, London 1717.
- Petrus van Musschenbroek, *Elementa physicae conscripta in usus academicos*, Leyden 1734.
- Henry Pemberton, *A View of Sir Isaac Newton's Philosophy*, London 1728.
- Jacques Rohault, *System of Natural Philosophy illustrated with Dr. Samuel Clarke's Notes, taken mostly out of Sir Isaac Newton's Philosophy*, 2 vols, London 1723. [Είτε η συγκεκριμένη αγγλική έκδοση είτε κάποια από τις λατινικές εκδόσεις που είχαν κυκλοφορήσει μεταξύ 1697 και 1713.]
- François-Marie Arouet de Voltaire, *Éléments de la philosophie de Newton*, Amsterdam 1738.

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
Η ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

- Johann Andreas von Segner, *Τῶν μαθηματικῶν στοιχείων αἱ πραγματεῖαι αἱ ἀρχοειδέσταται*, Λιψία 1767.
- François-Marie Arouet de Voltaire, *Οὐολταίρου ὁ Μέμνων*, Λιψία 1766.
- François-Marie Arouet de Voltaire, *Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας. Δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικόν*. [Ευγένιος Βούλγαρης] «Σχεδιάσμα περὶ τῆς Ἀνεξίτητης ἀνοχῆς τῶν ἑτεροδρήσκων», Λιψία 1768.
- Jean Benigne Bossuet, *Τὰ πολιτικὰ ληφθέντα ἐξ αὐτῶν τῶν ἱερῶν λογίων, τῆς Θείας Γραφῆς, ἀνέκδοτο*.
- Adam Zoernikav, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς*, 2 τόμοι, Αγία Πετρούπολη 1797.

Αικατερίνη Β', *Εισήγησις τῆς Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος Αἰκατερίνας πρὸς τὴν ἐπιταχθεῖσαν ἐπιτροπὴν ἐπὶ τῇ ἐκθέσει τοῦ προβλήματος ἐνὸς νεαροῦ Νομικοῦ Κώδικος, Αγία Πετρούπολη 1771.*

Η ΤΡΙΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
Η ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

Αικατερίνη Β', *Εισήγησις τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ρωσιακῆς Μεγαλειότητος, περὶ τῆς ὀρθῆς ἀγωγῆς τῶν Γαληνοτάτων Πριγκήπων Ἀλεξάνδρου καὶ Κωνσταντίνου τῶν Παυλιδῶν, ἀνέκδοτο.*

Ανακρέων, *Stikhotvoreniia*, Αγία Πετρούπολη 1794.

Βιργίλιος, *Τῶν Γεωργικῶν τὰ Δ' βιβλία ἐν ἡρωικῷ τῷ μέτρῳ*, Αγία Πετρούπολη 1786.

Βιργίλιος, *Τῆς Αἰνειάδος τὰ ΙΒ' βιβλία ἐν ἡρωικῷ τῷ μέτρῳ, 3 τόμοι*, Αγία Πετρούπολη 1791-1792.

Gavriil, *Μητροπολίτης Νόβγκοροντ καὶ Αγίας Πετρούπολης, Τελετουργία ἱερά, ἥτοι διατύπωσις σύντομος τῶν ἱεροτελεστιῶν τῶν ἐν τῇ ὀρθόδοξῳ γραικο-ρωσιακῇ ἐκκλησίᾳ*, Αγία Πετρούπολη 1799.

Αντώνιος Γκίκας, *Ἰκετερία τοῦ γένους τῶν γραικῶν πρὸς πᾶσαν τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην*, ἀνέκδοτο.

Joachim Lange, *Συλλαλία Σχολαστικά*, 1776.

Vasilii Petrovich Petron, *Ἐδὴ τῷ ἐκλαμπροτάτῳ κόμητι Γρηγορίῳ Ἀλεξανδρίδῃ τῷ Ποτέμκινῳ*, Μόσχα 1775.

Feofan Prokopovich, «*Ἱστορία τῆς διαφορᾶς περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*» στον 3ο τόμο των *Εὐρεθέντων* του Ἰωσήφ Βρυννίου, Λιψία 1784.

Feofan Prokopovich, *Πνευματικὸς Κανονισμὸς*, Αγία Πετρούπολη 1916.

Angelo Maria Quirini καὶ Everard Feith, *Αἰ καδ' Ὅμηρον Ἀρχαιότητες καὶ Αἰ Κερκυραϊκαὶ Ἀρχαιολογίαι*, Μόσχα 1804.

François-Marie Arouet de Voltaire, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν αὐτοκρατορῶσαν τῶν Ρώσων*, ἀνέκδοτο.

François-Marie Arouet de Voltaire, *Τὸ διεγερτικὸν τῶν βασιλέων*, ἀνέκδοτο.